

ATOMCU DÜŞÜNCELER VE KELÂM ATOMCULUĞU

Yrd. Doç. Dr. Çağfer KARADAŞ

Uludağ Ü. İlahiyat Fakültesi
Email: cagferkaradas@hotmail.com

Abstract: *In this article the overall philosophical thoughts are summed up first and then compared to and with those of theological. In this line we followed and compared Greek atomism, Indian atomism and atomism of Abû Zakariya al- Râzî in order to make it convenient base to discuss Kalam atomism. The striking difference between Kalam atomism and that of others is that the former considers atom as finite as opposed to others. Certainly this arises from the religious world view of the thinkers, i.e. they reserved finite versus infinite to corralate to the Created being and Creator. Other important difference is that Greek atomism does not accept any external intervention to atoms for their becoming and destruction unlike the Indian and Muslim atomism which defend an open universe with its atomistic structure is open to be intervened by One who is other than this structure.*

Keywords: *Atomism, Creation, finite and infinite creatures.*

Giriş

Atomculuk düşüncesinin ilk olarak ne zaman ve nerede ortaya çıktığını söylemek zordur. Ancak bize ulaşan bilgilerden ilk defa atom üzerine konuşan ve yazanların Yunanlılar ve Hintliler olduğu anlaşılmaktadır. İslam Atomculuğu ise bunları izlemiştir. Yunan filozoflarından Leukippos ve öğrencisi Demokritos ile Hintli düşünürlerden Kanada bu konuda başı çekmektedirler. Şu kadar var ki, bu iki bölgenin hangisinin atom düşüncesi konusunda öncelikli olduğu da henüz kapalıdır. Bu iki bölge arasındaki başta ticarî olmak üzere varolan ilişki dikkate alındığında bunun kültürel ve bilimsel boyutunun olabileceği de olasıdır.¹ İki atomculuk arasındaki temel noktadaki benzerlikler de birinin diğerinden etkilenmiş olabileceği olasılığını güçlendirmektedir.

1. Yunan Atomculuğu

Yunan düşüncesinde atomculuğun ilk defa Abderalı Leukippos tarafından ortaya atıldığı görülür. Ancak atomculuk, isim olarak değilse bile hakikatte, “her şey miktarca sonsuzdur ve sonsuz küçüktür” teorisini ortaya atan Anaksagoras’a kadar

---

¹ Sözelimi Demokritos’un Doğu bilimlerini öğrenmiş olduğu bir gerçektir. Kendisinin Hindistan, Habeşistan, Kalde, İran’a gittiği ve bu ülkelerin kahin ve büyücüleri ile görüştüğü kabul edilmektedir. bk. Karl Heinrich Marx, *Demokritos ile Epikouros’un Doğa Felsefelerindeki Ayırım* (trc. Saffet Babür), Ankara 2001, s. 29; Cemil Sena, *Filozoflar Ansiklopedisi*, “Demokrit” md.

geri götürülebilir. Denilebilir ki, Anaksimandros'un, Diogenes'in ve Anaksagora'nın tabiat ve maddenin meydana gelişi hakkındaki belirsiz doktrinleri, Leukippos ve Demokritos'ta açıklık kazanır.² Öte yandan metafizik bircilik yani evrenin archesinin tek şeye indirgenebileceği konusunda Parmenides'e yakın duran Leokippos, varlığın tek bir töz olmadığı ve nitelikte özdeş parçalanamayan sayısız atomlardan oluştuğu düşüncesi ile ondan da ayrılır. Ayrıca o, boş uzay konusunda da kendine özgü bir düşünce ortaya koyar. Aristoteles'in deyişiyle³, bütün doğa düşünürleri gibi atomcu filozoflar 'karşıtları' ilke olarak, içerisinde 'dolu' olan atomların devindiği 'boş' bir uzay düşünür.⁴ Yunan atomculuk düşüncesinin günümüze aktarılmasında çok önemli payı bulunan Romalı filozof Lucretius bu durumu şiirsel bir dille şöyle dile getirir: "Çift yanlıdır doğa, biliyoruz /Birbirinden ayrı iki şeyden oluşmuştur: /Maddeden ve olayların geçtiği uzaydan. /Demek varolmalıdır bunların her biri /Öbürünün katışması olmadan. Çünkü yoktur /Boşluk denilen alanın olduğu yerde madde, /Boşluksa yoktur maddenin bulunduğu yerde."⁵ Hatta Leukippos'un, atomları varlık, boşluğu ise yokluk olarak değerlendirdiğini söylemek mümkündür. Onun bu düşüncesini, kendisi gibi Abderalı olan öğrencisi, Abdera okulunun en seçkin temsilcisi ve ansiklopedik genişliği ancak Aristoteles'çe geçilebilmiş olan Demokritos (m.ö. 460-360) geliştirip kurumsallaşmasını sağlamıştır.⁶ Baskın karizmatik şahsiyetinden ve atomculuğu kurumsallaştırmasından olsa gerek atomculuk dendiğinde Demokritos adı öne çıkar. Nitekim Aristoteles'in atomculuk konusunda Leukippos'a değil, Demokritos'a sıkça göndermede bulunması da bunu gösterir.⁷

Leukippos ve Demokritos'un düşüncesinde şeylerin birbirlerinden farklılığını açıklamak için atomların üç temel özelliğinin bulunduğu sonucuna gidilmiştir. Bunlar, "sertlik", "şekil" ve "büyüklük"tür. Bu aynı zamanda Demokritos'un gözlemciliğinin sistemine yansımadır. "Sertlik" atomların bölünmesini engelleyen yegane özelliktir. Bu öngörü, onun atomlarda teorik bölünmeyi değil de, sertlikten dolayı

² Friedrich Albert Lange, *Materyalizmin Tarihi ve Günümüzdeki Anlamının Eleştirisi* (trc. Ahmet Arslan), İzmir 1982, I, 11; Alfred Weber, *Felsefe Tarihi* (trc. H. Vehbi Eralp), İstanbul 1991, s. 35; J. D. Bernal, *Modern Çağ Öncesi Fizik* (trc. Deniz Yurtören), Ankara 1995, s. 87.

³ Aristoteles, Demek ki bütün doğa düşünürleri karşıtları ilke yapıyor... Demokritos da birine 'varolan' ötekine 'varolmayan' deyip 'dolu' ile 'boşu' ilke diye alıyor; ayrıca yer, biçim, düzen açısından ayırım yapıyor; bunlar ise karşıtların cinsleri: yer, üst ile altın; ön ile arkanın; biçim, köşeli ile köşeli olmayanın, düz ile yuvarlağın cinsi. Demek ki herkes bir biçimde karşıtları ilke alıyor. (*Fizik* (trc. Saffet Babür), İstanbul 1997, s. 27).

⁴ Sahakian, *Felsefe Tarihi* (trc. A. Yardımlı), İstanbul 1990, s. 17.

⁵ Lucretius, *Evrenin Yapısı* (trc. Turgut Uyar-Tomris Uyar), İstanbul 2000, s. 30.

⁶ George Thomson, *İlk Filozoflar*, (Mehmet H. Doğan), İstanbul 1988, s. 369-373.

⁷ Aristoteles, *Fizik*, s. 11, 27, 59, 107-109, 345.

fiilî bölünmeyi mümkün görmediğini ifade eder. İkinci özellik olan “şekil” konusunda ise Demokritos dünyadaki farklılıklar doğrultusunda atomların yuvarlak, çıkıntılı, oyuk gibi bir çok şekillerinin bulunabileceğini iddia eder.⁸ Üçüncü özellik olarak atomları çeşitli “büyüklük”te öngörür.⁹ Ayrıca Demokritos, ilinekleri (araz/accident) atomların aslı özellikleri ve sonsuz nitelikleri olarak değerlendirir.¹⁰ O, atomları sayısız parçalar şeklinde dört tarafa dağılmış ve sınırsız boş bir uzaya yerleşmiş; sonradan olma (hiçten varolma) ve yok olmasının düşünülmeyen şeklinde tasavvur eder ve bundan hareketle de evrende, dışardan bir etkiyi yadsıyan mekanik bir zorunluluk öngörür. Diğer bir deyişle atomlar, aşkın (müteal) bir prensipten almadıkları, ama özlerinden gelen sürekli bir harekete sahiptirler. Onları hareket getiren bu içsel kuvvet zorunlu bir şekilde etki yapar. Bu da, hem mahiyet hem de mentalite itibarıyla materyalist karakterde bir determinizm anlamına gelir.¹¹ Bundan dolayı Kamıran Birand onu “Şimdiye kadar gördüğümüz filozofların en materyalistidir.”¹² diye niteler.

Öte yandan atomun önemli bir özelliği de içinde devindikleri bir boşluk (to kenon/vacuum/halâ) fikrini gerektirmesidir.¹³ Zira atomları ve onların hareketini kabul etmek zorunlu olarak bu fikri beraberinde gerektirir. Çünkü aksini düşünmek yani boşluğun olmaması, atomların birbirinden ayırt edilememesi ve tek tek varlıklarının imkansızlığı anlamına gelir. Aslında boşluk dediğimiz alan, içerisinde bir şeyin olmadığı yokluğu ifade eder. Ancak söz konusu “doluluk”un ya da “dolu”nun varlığının mümkün olabilmesi için, böyle bir alana gereksinim vardır. Bu da ontolojik olarak “boşluk”u “doluluk” kadar önemli bir konuma getirmektedir. Daha kısa ve açık ifade edecek olursak, Demokritos’un sisteminde “boşluk”, maddenin hareketinin şartı olmasından öte, varlığının şartıdır.¹⁴ Kısaca belirtmek gerekirse ona göre, evrende “atomlar ve boşluktan başka bir şey yoktur, geri kalan her şey sadece varsa-

⁸ Lange, a.g.e., I, 13; Hilmi Ziya Ülken, *Varlık ve Oluş*, Ankara 1968, s. 191; Kamıran Birand, a.g.e., s. 28-29; Ahmet Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi*, İzmir 1995, s. 176; Hüsameddin Erdem, *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, Konya 1998, s. 112.

⁹ Bertrand Russel, *Batı Felsefesi Tarihi (Antikçağ)* (trc. M. Sencer), İstanbul 1972, I, 144-145, 152; Kamıran Birand, a.g.e., s. 28-29; Hüsameddin Erdem, a.g.e., s. 112.

¹⁰ Paul Janet, Gabriel Seailles, *Metâlib ve Mezâhib* (trc. Elmalı’lı Hamdi), İstanbul 1341, s. 7, 84, 95-96; Eduard Zeller, *Grek Felsefesi Tarihi* (trc. Ahmet Aydoğan), İstanbul 2001, s. 88-89; Bertrand Russell, a.g.e., I, 144-145, 147

¹¹ Lucretius, a.g.e., s. 18, 28-29, 89; Paul Janet, Gabriel Seailles, a.g.e., s. 7, 84, 95-96; Weber, a.g.e., s. 36; Zeller, a.g.e., s. 89; Russell, a.g.e., I, 144-145, 147; Sahakian, a.g.e., s. 17-19; Hilmi Ziya Ülken, *Varlık ve Oluş*, s. 418, 465, 473; Bernal, a.g.e., s. 87.

¹² Kamıran Birand, a.g.e., s. 29.

¹³ Lucretius, a.g.e, s. 27, 30.

¹⁴ Weber, a.g.e., s. 36.

yımdır".¹⁵ Bu, dünya görüşü olarak kendi kendine yetebilen ve kendi içinde bir bütün olan bir evren düşüncesine götürür. Böyle kurgulanmış bir sistem içerisinde "aşkın tanrı" fikrine yer bulmak mümkün değildir, ama bu bir "tanrı" kavramının tamamen olmadığı anlamına da gelmez. Şu kadar var ki, onlar "tanrı"yı sistemin içerisine, diğer varlıklar gibi atomlardan oluşmuş bir öge olarak yerleştirirler. Sözgelimi tanrıların insandan farkları daha güçlü bir şekilde organize olmuş varlık olmalarıdır. Ancak bu, onlara mutlak anlamda ölümsüzlük sıfatı verilmesini gerektirmez. Diğer varlıklar gibi atomlardan oluştuklarından, insandan daha uzun ömürlü olmakla birlikte, sonuçta oluş-bozuluş yasalarına boyun eğerler. Böylelikle "tanrılar" daha güçlü ve akıllı varlıklar olduklarından dolayı saygıyı hak etmektedirler.¹⁶

Atomların birleşmeleri, diğer bir deyişle oluş, düz çizgide yukarıdan aşağıya olan doğal düşey hareketlerinin sonucunda gerçekleşir. Zira hepsi homojen olduklarından birbirlerini ne çekerler ne de iterler. Doğal olarak yukarıdan aşağıya giden atomlar, mekanın derinliğinde toplanırlar ve birbirleri ile birleşmeler sonucunda "oluş" gerçekleşir. En ince atomlar havayı, yüzeyleri düzgün olmayanlar ekşi ve acı cisimleri, düz yüzeyliler duyulara hoş gelen cisimleri oluşturur. Ruh ise en ince, düzgün ve en hareketli atomlardan oluşur. Aslında atomlar ayrı ayrı ve az iken duygusuzdurlar, ancak birleşip bütün vücuda yayılan ruhu meydana getirdiklerinde duygu yetisini kazanırlar. Ruhü meydana getiren atomların tamamı vücutta kaldıklarında kişi bilinçli olur. Ancak bunlardan bir kısmı çıktığında, uyku hali veya bilinçsizlik hali meydana gelir; atomların tamamı vücuttan ayrılırsa, ölüm olayı gerçekleşmiş olur.¹⁷

Demokritos'tan sonra bu konuda düşünce üreten Yunanlı filozof M.Ö. 342'de Somos'da doğan ve Epikürcü okulun kurucusu olan Epikouros'tur. Epikouros,. Somos'ta bir Platonist olan Pamfilus'u ve daha sonra da Teos'ta bir Demokritos izleyicisi olan Nausifanes'i dinledi. Bu sonuncusu Epikouros üzerinde derin bir etki bıraktı.¹⁸ Her ne kadar kuşkucu gelenek içerisinde sayılan Epikouros'un düşüncesinde 'hazcılık' önemli bir yer tutuyorsa da, o, Demokritos'un atom kuramını, kendi metafizik kuramının temeli olarak kabul eder ve bu kuramı hazcı ahlakın dayanağı olarak kullanır.¹⁹ Bu da Demokritos ile arasındaki ayrım noktasını oluşturur. Bu yüzden Marx'ın da ifade ettiği gibi, aralarında hem anlayış hem de mahiyet itibarıyla farklılık ortaya çıkar. Marx'a göre iki filozof arasındaki bu farklılık, Demokritos'un gözleme dayalı bir düşünceye sahip olması, diğerinin ise daha çok

¹⁵ Lucretius, a.g.e., s. 27; Lange, a.g.e., I, 10.

¹⁶ Weber, a.g.e., s. 37.

¹⁷ Lucretius, a.g.e., s. 31, 65; Lange, a.g.e., I, 14; Alfred Weber, a.g.e., s. 36-37.

¹⁸ Collepson, *Felsefe Tarihi-Helenistik Felsefe* (trc. Aziz Yardımlı), İstanbul 1990, I/2b, 36.

¹⁹ Sahakian, a.g.e., s. 44.

teorik düşünceye yatkın olmasından kaynaklanmaktadır.²⁰ Epikouros'un atomların akıllar yoluyla kavranacağı veya görüleceği tezini benimsemesi de bunu göstermektedir.²¹ Bundan dolayı da, Epikouros'un atomcu düşüncesinin mantık örgüsü diğeri-ne göre daha sağlam ve tutarlı görünmektedir.

Epikouros, atomlara bu ismin verilmesini, onların evrenin en küçük yapı taşları olmalarından değil, bölünemez olmalarına bağlar.²² Dolayısıyla atomları tanımlayan temel özellik, bölünemez oluşudur. Her ne kadar Epikouros, atomlara nispet edilen niteliklerin sayısında ayrılığa düşse de, onlar için dışsal niteliklerin yanı sıra içsel nitelikler öngörme noktasında Demokritos ile birleşir. Nitekim, Demokritos ve Epikouros arasındaki atomculuk bakımından farkları ortaya koymayı amaçlayan doktora tezinde Marx, her iki düşünürün atomlarda içsel nitelikler öngördüğünü belirttikten sonra, aralarındaki farklılıklara dikkat çeker: Demokritos atomun içsel niteliklerini "büyüklük" ve biçim olarak iki ile sınırlarken, Epikouros, bu iki özelliğe "ağırlık"ı da ekleyerek üçe çıkarmaktadır.²³ Bununla birlikte genelde kaynaklar Demokritos'un da üç nitelik öngördüğü şeklindedir. Halbuki Marx, Demokritos'un iki özellik öngördüğünde ısrarlı görünmektedir.

Demokritos ile Epikouros'un ayrıldığı önemli bir nokta da, "oluş"un zorunlu ve raslantısal (tesadüfî) gerçekleşmesinde kendini gösterir. Demokritos'a göre atomların bir araya gelerek oluşu gerçekleştirmeleri zorunluluğun sonucudur ve bunu meydana getiren atomların yukarıdan aşağıya düşey hareketleri zorunludur ve sapsızdır. Buna karşılık Epikouros, düz hareketin oluşu meydana getirmesinin imkansız olduğunu belirtir ve bir sapmanın bulunmasını gerekli görür. Ancak bu sapma ona göre raslantısaldır. Buradan hareketle diyebiliriz ki, Epikouros mutlak determinist değil, raslantısal yani nedensiz bir sonucu kabul etmektedir. Bu da onu ahlakta kayıtsız özgürlüğe götürmüştür.²⁴ Ayrıca Epikouros'un, "düşünce atomları" gibi maddî olmayan atomlar da öngörerek, atomculuk düşüncesini daha insanca boyuta

²⁰ Marx, a.g.e., s. 36. Bunun nedenin de Marx şöyle ifade eder: "Demokritos, Mısır rahiplerinden, Pers ülkesindeki kaldaioslardan, Hint gymnosophislerinden bilgi alamaya çalışırken Epikouros hiçbir öğretmeni olmadığı için kendi kendini yetiştirdiği için övünür." (s. 30). "Demokritos, dünyanın her yanını gezerken, Epikouros, Atina'daki bahçesini ancak iki kez bırakır ve İonya'ya, o da araştırma yapmak için değil de arkadaş ziyaretine gider." (s. 31)

²¹ Marx, s. 105.

²² a.e., s. 96.

²³ a.e., s. 82-87.

²⁴ a.e., s. 30-36; Zeller, a.g.e., s. 284; Alfred Weber, a.g.e., s. 89; Bernal, a.g.e., s. 89-90; Thomson, a.g.e., s. 373.

çektığı de görülür. Nitekim, ona göre, atomlardan oluşan bu dünyada yaşayan insanların başlıca amacı bu yaşamdan zevk almak olmalıdır.²⁵

Roma döneminde²⁶ ise bu görüşün temsilcisi olarak M.Ö. 99'da doğup, 55 tarihinde ölen Lucretius görülür. O, Roma'da iç savaş ortamında kendisine manevî bir sığınak ararken Epikouros'un felsefesini bulmuştur. "Hiçten, hiçbir şey çıkmaz"²⁷ aksiyomunu geliştiren Lucretius, şeylerin atomların düzenli aralıklarla birbirleri ile birleşmesi sonucu gerçekleştiği düşüncesine varır. Yakarıdaki aksiyom paralelinde "hiçbir şeyin yok olmadığını", "yok olma"nın bir araya gelerek cismi oluşturmuş atomların dağılmasından ibaret olduğunu savunur. Ona göre atomlar nesnelerin bir nevi tohumlarıdır ve her şey onlardan oluşmaktadır. Sonuçta filozof, maddenin bütün evreni kapladığını ve atomların içinde devindikleri boş bir uzayın var olduğunu ortaya koyar. O da Demokritos ve başlısı bulunduğu Epikouros'ta olduğu gibi evrende cisimler ve boş uzayın dışında hiçbir şeyin olmadığını ileri sürer. Var olan her şey bu iki öğeden meydana gelir veya onlarla ilgili bir olayı ifade eder. Bu durumda "tarihsel olaylar"ı zaman içerisinde meydana gelmiş olaylar olarak değil, ancak cisimlerde meydana gelen veya uzayda gerçekleşen değişimler olarak görmemiz gerekir.²⁸ Lucretius, düşüncesini şiirsel dille şöyle ifade eder:

"Başlayacağım işe, sana atomları açıklayacağım ki,
Doğa her şeyi onlarla yaratır, besler, onlara
Ayrıştırır tükenince. Onlara ham madde ya da
Genellikle doğurgan gövdeler derim, yerine göre
Nesnelerin tohumları diye adlandıracağım;
İlksel tozanlar da diyebilirim. Çünkü önce
Onlar vardır, her şey onlardan oluşur."²⁹

...

²⁵ Bernal, a.g.e., s. 88.

²⁶ Materyalizmin tarihini yazan F. Albert Lange göre, "Romanın bütün siyasal yaşamında boşinançlar egemendi. Sanat ve bilimin Romalılar için fazla bir çekici yanı yoktu. Yunanlılarla ilk temasa geldikleri andan itibaren Romalılarda Yunan halkına karşı bir antipati kendisini gösterdi. Bu iki ulusun karakterlerinin farklılığından doğan ve yüzyıllarca sürececek olan bir antipatıydı. Yunan sanat ve edebiyatı Roma'ya ancak Anibal'in yenilgiye uğramasından sonra yavaş yavaş nüfuz etmeye başladı. Cumhuriyetin son yıllarında Yunan kültürü davayı tümüyle kazanmıştı. İyi eğitim görmüş her Romalı, Yunanca'yı anlıyordu. Romanın genç soyluları, Yunanistana öğrenime gidiyorlardı ve yetkin zihinler Yunan edebiyatını örnek alıp ulusal edebiyatlarını biçimlendirmeye çalışıyorlardı." (a.g.e., I, 78-79).

²⁷ Lucretius, a.g.e, s. 18.

²⁸ Lange, a.g.e., I, 80-84.

²⁹ Lucretius, a.g.e., s. 15.

“İlkemiz şu olacak konuya girerken:
Hiçten hiçbir şey yaratılmaz tanrısal güçle.
Ölümlülerin bunca korkuya kapılmaları,
Yerde ve gökte tanık oldukları olaylara
Gözle görülür bir neden bulamamalarındandır.”³⁰

...
“İkinci ilke: kurucu atomlara ayırır bileşikleri
Doğa ve hiçbir şeyi indirgemez hiçliğe.”³¹

...
“Varlıklar hiçlikten doğmaz, Memmius!
Ve hiçliğe dönmeyeceklerdir doğduktan sonra.
Bel ki kuşkulanıyorsun dediklerimden
Çünkü *gözle görülemez sözünü ettiğim atomlar.*
Sana bir kanıt daha: Görülmedikleri halde
Varlıklarını kabulleneceğin gövdeler üstüne”³²

...
“Şunu kanıtlamalıyım şimdi: *Gövdenin ve boşluğun*
Dışında hiçbir şey varolamaz doğada.
Üçüncü bir töz yer alamaz onların yanında.”³³

...
“Önce şu çift yanlıdır doğa biliyoruz,
Birbirinden apayrı iki şeyden oluşmuştur:
Maddeden ve olayların geçtiği uzaydan.”³⁴

...
“Bu gerçekleri görünce özgürlüğünü anlayacaksın
Doğanın, denetlenmediğini kibirli efendilerce
Ve tanrıların yardımı olmadan yönettiğini
Evreni. Sorarım sana çalkantısız yaşamlarını
Dingin bir sonsuzlukta geçiren tanrılar adına
Kim söz geçirebilir sınırsız varlığın toplamına?”³⁵

2. Hint Atomculuğu

³⁰ a.e. s. 18.

³¹ a.e., s. 20.

³² a.e., s. 22.

³³ a.e., s. 27-28.

³⁴ a.e., s. 30.

³⁵ a.e., s. 89.

Hint düşüncesinde ünlü Hint bilgini Kanada tarafından m.ö. III. yüzyıldan daha önceki bir tarihte meydana getirilmiş olan Vaişeşika (Vaisheshika) sisteminde, Tanrı'nın âlemi ezeli atomlardan inşa ettiği düşüncesi bulunmaktadır. Kanada'nın geliştirmiş olduğu Vaişeşika sisteminde, evrenin açıklamasında doğa felsefesi ve metafiziğine ağırlık verilmiştir. "Ayrım/fark" anlamına da gelen "Vaişeşika", adından da anlaşılacağı üzere, varlıklar arasındaki ayrılıkları ve benzerlikleri bularak gerçeği tanımaya çalışan bir sistemdir. Bu sisteme göre gerçek ne maddedir ne de türlü maddelerin bileşimidir. Maddî olanla olmayan arasındaki ilişkilerin kıyas ve benzetme yoluyla öğrenilmesidir. Bu sistemin temelinde nesnelere, algılayan zihinden ve birbirlerinden bağımsız olduğu düşüncesi vardır. Felsefî olarak bu doktrin, pluralistik realizm (çoğulcu gerçekçilik) olarak kabul edilebilir. Sistem, etrafımızda bulunan maddî ve manevî varlıkları bu anlayış çerçevesinde kategorize eder. İçinde yaşadığımız evren çok sayıdaki nesnelere birbiri ile kurdukları karışık ilişkiler ağıdır. Vaişeşika, bu karakterdeki âlemin sistematik bir şemasını çizmek ve kişiyi bu yolda aydınlatmak ister. Bu düşünce doğrultusunda dünyadaki varlıkları şu kategorilere ayırır: Nesne, sıfat, genellik, özellik, bir kısmının tümüne olan münasebeti, bulunmayış (dravya, guna, karma, samanya, veşesa, samaya, abhava). Bunların içerisinde en önemlisi sisteme ismini veren "Vişeşha" (farklılık/çeşitlilik)dir. Öte yandan sisteme göre her nesne, şu dokuz şeyden birine aittir: Toprak, su, ateş, hava, eter, zaman, mekan, ruh, akıl. Bunlardan ilk dördü, farklı atomlardan yani maddenin gözle görülemez, parçalanamaz zerrelere meydana gelmişlerdir. Zaman ve mekan ise parçalanamayan atomlardan oluşur ve aynı zamanda ezeldirler. İdrak edilmeleri imkansızdır. Akıl atom büyüklüğünde ezeli bir nesnedir. Ruh da ezeli ve ebedidir.³⁶ Görüldüğü gibi, Hint düşüncesi içerisinde yer alan bu doğa felsefesi bir tür atom öğretisine dayanır. Bu sisteme göre, kainat bölüne bölüne bir yere geldikten sonra artık bölünüp parçalanamayan ve dünyadaki değişim süreci içerisinde birbirleri ile birleşerek, sonra yine ayrılabilen, kendi başına sonsuz, fakat diğerleri ile bir araya geldiğinde sonlu küçük parçacıklardan oluşur.³⁷ Tanrı, âlemi bu ezeli atomlardan inşa eder. Evrenin başlangıcı, bu atomların çeşitli şekillerde birleşmeleri, sonu ise birleşik atomların ayrılmaları demektir. Bu atomlar kendi kendilerine hareket etmezler. Tanrı evreni, "Karma Kanunları"na³⁸ uygun olarak (her kişinin kaza-

³⁶ Pines, *Mezhebü'z-zerre inde'l-müslimîn* (trc. Muhammed Abdulhadî Ebû Rîde), Kahire 1946/1365, s. 104-106; Kemal Çağdaş, *Eski Hint Çağ Kültür Tarihine Giriş*, Ankara 1974, s. 38, 41-42; C. A. Kadir, "İslam Öncesi Hint Düşüncesi", *İslam Düşüncesi Tarihi* (edit. M.M. Şerif, trc. Kürşat Demirci), İstanbul 1991, I, 60.

³⁷ H.J. Störing, *İlkçağ Felsefesi Hint Çin Yunan*, (trc. Ö.C. Güngören), İstanbul 1994, s. 97-98; Kadir, a.g.m. I, 60.

³⁸ Karma "yapmak" anlamına gelen Sanskritçe "kri" kelimesinden türemiş bir isimdir ve Hint felsefesi için çok önemli bir kavramdır. Metafizik anlamda geçmiş fiillerin neden olduğu sonuçları gösterir. Karma'nın bir tabiat yasası olması dolayısıyla reenkarnasyon ile

nımlarının karşılığını göreceği), emri altındaki atomlardan yaratır. Ancak atom tek başına ezeli olmakla birlikte, oluşturdukları bileşikler (terkipler) fanidir. Yaratılan dünya, kişilerin depo edilmiş durumdaki kazanımlarına uygun bir şekildedir.³⁹

Bu düşünce taraftarları her ne kadar oluşların etraflarındaki hava içerisinde geliştiği ezeli olarak tanımladıkları boşluk (hal/vakuum) fikrini kabul ederlerse de, bu fikir, Yunan düşüncesinde olduğu gibi mezhep içerisinde önemli bir yer işgal etmez.⁴⁰

Kanada, atomların ilinekler (araz) taşıdığı düşüncesindedir. Ona göre renk, tat, koku, hacim, sayı, miktar, özellik, birleşiklik, ayrılık, önce, sonra, bilgi, lezzet, acı, sevgi, hoşnutsuzluk ve zlem şeklinde on yedi ilinek (araz) vardır. Bir ilineği taşıyan cevher başka bir ilineği taşıyamaz, her ilineğin kendisine ayrılmış özel bir mekanı vardır.⁴¹

Atomculuk düşüncesinin bulunduğu bir diğer Hint ekolu ise materyalistik eğilimlere ve şphecii tutumlara sahip bulunan Mahavira'nın kurduğu Caynizm'dir. Bu ekole göre madde, zaman ve mekan son tahlilde atomik bir yapıdadır. Maddenin en küçük parçası atom benzeri bir partiküldür. Bu partikül renk, tat, koku, dokunma hassası olan niteliklere sahiptir. Tüm atomların ruhu bulunmaktadır ve neredeyse bütün evren hayat doludur. Zaman ebedidir, dünyanın ne başlangıcı ne de sonu vardır. Bu görüş taraftarları nceki Hint düşüncesinde olduğu gibi atom ile arazi birbirinden bağımsız grrlere ve arazların arazları taşıyamayacağı düşüncesindedirler.⁴²

3. Tabiat Filozof Ebu Bekir Zekeriyya er-Razî'nin Atomculuğu

Kimyanın babası olarak bilinen Razî'nin (.313/925) Aristoteles'e tepkisinin, onu doğa bilimcisi olan Demokritos'un düşüncesine götürmüş olabileceği görüşü ihtimal dahilinde bulunmakla birlikte⁴³, Yeni İlm-i Kelam hareketinin önemli temsilcilerinden olan İzmirli İsmail Hakkı, onun Hint ve İnan felsefesinin etkisi altında

---

yakın ilişikisi vardır. Her yeni hayatta geçmiş hayatların karşılaşmasını varlık için kaçınılmaz yapar. İşte bu karşılaşılan sonuçlar "Karma Kanunu" gereğince meydana gelir. (bk. Laurance Twaddle, *Making Sense of English Religion*, Edinburg 1992, s. 74; Ergün Arıkdal, *Metapsişik Terimler Szluğu*, İstanbul 1989, s. 83.

³⁹ Pines, a.g.e., s. 108; Kemal ağlar, a.g.e., s. 42.

⁴⁰ Pines, a.g.e., s. 108.

⁴¹ a.e., s. 108.

⁴² Pines, a.g.e., s. 101; Kadir, a.g.m. I, 48.

⁴³ Macit Fahri, *İslam Felsefesi Tarihi* (trc. Kasım Turhan), İstanbul 1987, s. 82.

kaldığı ve cevher görüşünün de bu etki altında oluştuğu kanaatini ileri sürer.⁴⁴ Kelamcıların atomcu görüşleri ile birlikte Razi'nin atomculuğunu da inceleyen Sholomo Pines, Razi'nin düşünceleri ile Harran Sabiilerinin inançları arasında benzerlik bulunduğunu belirttikten sonra, onun felsefi anlamda kaynaklarının başta Eflatun olmak üzere (özellikli onun *Timaios* adlı eseri), Yeni Eflatuncular, Demokritos ve Epikouros'un düşünceleri olduğunu ileri sürer.⁴⁵ Ancak onun Hint felsefesini ve kültürünü iyi bilen İrânşehrî ile olan ilişkisini dikkate aldığımızda, Hint düşüncesinden etkilenmiş olabileceğini de hesaba katmamız gerekir.⁴⁶ Beş ezeli prensipten biri olarak kabul ettiği madde, ona göre, boşluk sebebiyle ayrılmış, görünmeyen parça ya da atomlardan meydana gelmiştir. Bu atomlar (cevher-i ferd), olayların ya da şeylerin oluşmasında rol oynayan, herhangi bir geometrik şekli bulunmayan, hacim sahibi ve yer kaplayan fiziksel parçacıklardır. Atomların sıklık veya seyrekliği yahut onları ayıran boşluğun hacmi, cisimlerin hafiflik, ağırlık, katılık ve yumuşaklık gibi birincil niteliklerini belirler. Sözelimi, yoğun olarak bir arada bulunan atomlar toprağı, daha seyrek olanlar suyu, daha da seyrek olanlar havayı oluştururlar; bundan daha seyrek olanlar ise ateşi meydana getirirler. Gökkürenin bünyesi de, maddî unsurlardan oluşmuştur. Şu kadar var ki, onun birleşimi, diğer cisimlerin birleşiminden farklıdır. Gökkürenin hareketinin dünyanın yüzeyine doğru olmayıp, dış yüzeyine dönük olması bunun kanıtıdır. Bundan dolayı göğün cismi, ne toprak gibi yoğun ne de ateş veya hava gibi seyrek. Ağırlık, hafiflik, karanlık ve aydınlık gibi nitelikler maddenin içinde bulunduğu boşluk sebebiyledir. Nitelikler madde olan atomlara yüklenen birer ilintidir. Zaman ve mekan sonsuz olup, atomlardan meydana gelmemiştir. Böylece o, her şeyin atomlardan oluştuğunu iddia eden diğer atomcu görüşlerden ayrılmaktadır. Ayrıca o, Demokritos ve Epikouros'un aksine materyalist de değildir. Çünkü o, yaratıcı bir Tanrı kabul etmesinin yanı sıra Tanrı'nın ve ruhun atom gibi bir fenomen olmadığı inancındadır. Razi'nin "boşluk" fikrinin kelamcılarını etkilediğini söylemek mümkündür. Zira, atom düşüncesini ileri süren erken dönem kelamcılarda, atomların içinde devindikleri "boşluk" düşüncesi bulunmamaktadır.⁴⁷

⁴⁴ İzmirli İsmail Hakkı, *İslam'da Felsefe Akımları* (haz. N. Ahmet Özalp), İstanbul 1995, s. 75; a. mlf. "Şeyhu'l-Etibbâ Ebû Bekir Muhammed b. Zekeriyya er-Râzi", *Daru'l-Fünûn İlahiyat Fak. Mec.*, s. 164.

⁴⁵ Pines, a.g.e., s. 60-76.

⁴⁶ Çağfer Karadaş, "Kelam Atomculuğunun Kaynağı Sorunu", *Marife*, yıl 2, sy. 2, Konya 2002, s. 88.

⁴⁷ Pines, a.g.e., s. 76-77; T.J. de Boer, *İslam'da Felsefe Tarihi* (trc. Yaşar Kutluay), Ankara 1960, s. 57; Macit Fahri, a.g.e., s. 82-83; İzmirli İsmail Hakkı, "Şeyhu'l-Etibbâ Ebû Bekir Muhammed b. Zekeriyya er-Râzi", s. 163-164; Lenn E. Goodman, "Muhammed İbn Zakariyya al-Razi" (ed. Seyyid Husayin en-Nasr-Oliver Leaman, *History of Islamic*

4. Kelam Atomculuğu

Müslümanlar kelâm ilminin oluşup geliştiği Irak bölgesine yerleştiklerinde dini anlatabilmek ve yabancı din ve inançlara karşı savunabilmek için bölge insanına anlayacağı tarzda, dini sunma zarureti ortaya çıkmıştır. Bu zaruret, yeni bir üslup ve dil ile yeni bir sistem kurmak anlamına geliyordu. İşte kelam bu zaruretin sonucunda kurulmuş bir sistemdir. Zaten kelâmın iki temel özelliği vardır: inananın inancını güçlendirme (tahkik) ve yabancı inançlara karşı dini savunma. Bu özellikler, kelamcıda, yerine getirilmesi gereken temel sorumluluklar olarak tezahür etmiştir. Bu sorumluluk doğrultusunda kelamcılar kültürel, sosyal ve psikolojik açıdan farklı yeni muhataplara dini, anlayacakları dille anlatma arayışı içerisinde olmuşlardır. Bu arayışa paralel olarak da kelâm ilminin oluşumu gerçekleştirmişlerdir. Ancak bu faaliyetlerde dinin temel kaynağı olan Kur'an hep merkeze alınmış deyim yerindeyse pergelin bir ucu dinî metinde sabit olmak üzere yeni bir çerçeve çizilmeye çalışılmıştır. Kur'an'ı merkeze alan ilk kelamcılar bölge insanın anlayacağı bir dil ve üslupla inandıkları dinin "tanrı tasavvuru"nu ortaya koyma çabası içerisine girmişlerdir. Emevî yönetiminin oluşturduğu konjonktürel ortamın⁴⁸ etkisiyle Allah-insan ilişkisi anlamına gelen "kader" konusundaki görüşleri bu çabanın ürünüdür. Öyle görünüyor ki, kader konusunda başlayan tartışma zamanla "sıfat" boyutuna taşınmış ve sonrasında bütünüyle "Allah tasavvuru" probleminde dönüşmüştür.

Kelâmın temel ilkelerinden olan "gâibi şâhide kıyas(=görünenden hareketle görünmeyen hakkında bilgi edinme)" ilkesinden hareketle Allah tasavvurunun oluşturulmasının zemini olacak bir "âlem tasavvuru" oluşturma çabası içerisine girmişler, bunun için de, komşu medeniyetlerin kültürlerinin karışımından oluşan bölge kültüründen yararlanmışlardır. Bu yararlanmada, onlar "seçmeci" bir yaklaşım sergilemişler ve Kur'an'da ısrarla vurgulanan Allah'ın "yaratıcı" ve bunun gereği olan "kadîm (sonsuz)" özelliklerine uygun bir âlem tasavvuru oluşturmaya yönelmişlerdir. Buna göre "kadîm" olanın aksine âlem, zorunlu olarak anlık arazlarla birlikte bulunan sonlu atomlardan oluşmaktadır. Atomların birleşmesiyle cisimler, onların toplamından da âlem oluşmaktadır. Diğer bir ifade ile alemleri oluşturan her cisim miktar ve hacim bakımından sonludur. Sonlu olan her şey varolmak için her türlü kayıt ve şarttan bağımsız bir faile (yapıp-edene) gereksinim duyar. Bir faile ihtiyaç duyan her şey de yaratılmıştır (muhtes).⁴⁹ Evreni oluşturan öğeler olan atomlarda, Yunan atomculuğunun aksine mekanik bir yapı öngörülmemiş ve onlara ezililikleri-

Philosophy), London 1996, s. 204-205; Abdurrahman Bedevî, "Muhammed b. Zekeriyya el-Razî", M.M.Şerif, *İslam Düşüncesini Tarihi*, (trc. Osman Bilen), İstanbul 1996, II, 58-59.

⁴⁸ bk. Ahmet Akbulut, *Sahabe Devri Siyasî Hadiselerinin Kelâmî Problemlere Etkileri*, İstanbul 1992, s. 284-289.

⁴⁹ bk. Bekir Topaloğlu, *Allah'ın Varlığı (İsbât-ı Vacib)*, Ankara 1981, s. 84.

ni çağrıştıracak bir anlam yüklemekten kaçınılmıştır. Bu doğrultuda olmak üzere kelâmî düşüncede atomlar, hem zihnen hem de zihin dışında anlık arazlara (ilinek) bağımlılıklarının yanı sıra sertlik, yumuşaklık ve şekil gibi içkin özelliklerden yoksun olmaları, “dış müdahale” olmaksızın kendi başlarına işlev görmelerini yani mekanik hareketlerini imkansız kılmaktadır.

Kelâm atomculuğunun Yunan ve Hint atomculuğu ile benzerliğinin bulunması her ne kadar onun, bu iki kaynaktan geldiği şeklinde bir düşünceye yol açıyorsa da, işlev ve mantalite itibarıyla son derece farklılık arz etmektedir. Hint atomculuğunun ezeliyeti ve Yunan atomculuğunun hem ezeliyeti hem de mekanik hareket kabiliyetine içsel olarak sahip olması, onları kelâm atomculuğundan ayıran temel farklılıklardır. Ancak kelâm atomculuğunun, kendinden önceki kültürlerden tamamen bağımsız ve bağlantısız geliştiği de söylenemez. Çünkü Müslümanlar Irak’a hakim olduklarında kaçınılmaz olarak bir “kültür değişimi” ilişkisi içerisine girmişlerdir. Mümtaz Turhan’ın belirttiği gibi, “kültür değişiminde karışmanın neticesi olan terkip, her iki kültürden gelen unsurların sadece bir yığılımdan ibaret olmadığından mevcut şekillere bakarak bunların evvelce hangi kültüre ait olduklarını tayin güçtür”.⁵⁰ Ne var ki, her ne kadar atomculuğu tamamıyla Müslümanların bir ürünü değilse de, yukarıda belirtildiği gibi kelimcilerin bölge kültüründen yararlanarak onu, zihniyet dünyalarına uygun bir yapıya kavuşturdukları da bir gerçektir.⁵¹

Kelâm düşüncesinde atomculuk II/VII yüzyılda ortaya çıkmıştır. Bu teoriyi ilk ortaya koyan kişinin, Mu’tezile mezhebi alimlerinin önde gelenlerinden Ebu’l-Huzeyl el-Allaf (ö. 235/850) olduğu yaygın kanaattir.⁵² Atomculuk, Allaf’ın yiğeni olan ve Mu’tezile mezhebi içerisinde ağırlığı bulunan Nazzam⁵³ (ö. 231/845) dışında, Mu’tezile’nin geneli tarafından benimsenmiş ve kelimcilerin âlem tasavvurunun ayrılmaz ögesi olmuştur. Evrenin yaratılmışlığından (hudûs) hareketle, Tanrı’nın varlığını kanıtlamak için ortaya konulmuş olan “hudûs delili”, atom kuramıyla desteklenmek suretiyle kelimciye “evrenin sonluluğu”nu ispatta büyük kolaylık sağla-

⁵⁰ Mümtaz Turhan, *Kültür Değişimleri*, İstanbul 1987, s. 125.

⁵¹ bk. Çağfer Karadaş, “Kelâm Atomculuğunun Kaynağı Sorunu”, s. 81-100.

⁵² Richard M. Frank, *The Metaphysics of created being according to Abû l-Hudayl al-Allâf*, İstanbul 1966, s. 39-40; Muna Ahmed Ebû Zeyd, a.g.e., s. 19; İlhan Kutluer, “Cevher”, *DİA*, VII, 452.

⁵³ Nazzam, Mu’tezile kelimcileri içinde atom fikrinin en büyük düşmanı olarak bilinir. Eş’arî, Nazzam’a ait olduğu ileri sürülen bu görüşün yani bir şeyin yarısına, yarısının da yarısına bölünebileceğine dair bu görüşün Abbâd b. Süleyman’a ait olduğunu zikrederken (bk. Eş’arî, *Makalâtü’l-İslamiyyîn* (nşr. Hellmut Ritter), Wiesbaden 1980, s. 317), İbn Hazm ise, onun, sonlu bir atomun bulunmasının mümkün olmadığı ve her şeyin sonsuzca bölünebileceği görüşünde olduğunu nakleder. (bk. *el-Fasl*, Beyrut 1406/1986, V, 92; ayr. bk. S. Pines, *Mezhebü’z-zerre*, s. 11)

mıştır. Mu'tezile kelamının devamı sayılan Sünnî kelam Mu'tezile'nin geliştirmiş olduğu "hudûs teorisi"ni olduğu gibi kabul etmekle kaçınılmaz olarak atom kuramını da kendi sisteminin içine almıştır. Sünnî Eş'arî kelamı içerisinde "atom nazariyesi"ni ciddi ve özgün olarak ilk ele alan kişinin Bâkılânî (ö. 403/1012) olduğu yönünde ağırlıklı bir kanaat bulunmaktadır.⁵⁴ Ancak yine bir Eş'arî taraftarı alim olan İbn Fûrek'in (ö. 406/1015), Eş'arî'nin görüşlerini naklettiği *Mücerred makâlâti'l-Eş'arî* adlı eseri dikkate alındığında, Eş'arî'nin -eger bu görüşleri Mu'tezile'den koptuktan sonra terketmediyse- atomculuk hakkında ayrıntılı bilgi ve görüşe sahip olduğu görölmektedir. Bu eserin İbn Fûrek'e ait oluşu hususunda şüph bulunmadığına göre, Bakılânî'nin çağdaşı hatta ders arkadaşı olan İbn Furek'in de, bu bilgiye ayrıntılı bir şekilde sahip olduğu kesindir.⁵⁵ İbn Fûrek'in *Kitabü'l-hudûd fi'l-usûl* adlı eserinde "cevher", "araz" ve "cism" in tariflerini vermesi de, bunu doğrulamaktadır.⁵⁶ Ancak ne Eş'arî ne de İbn Fûrek, bu konuda bilgi sahibi olarak anılmaktadır. Bunun sebebi Eş'arî'nin özellikle Ahmed b. Hanbel taraftarlarının tepki gösterdiği bu gibi fikirlerinin göz ardı edilmiş olmasıdır. Bunu derleyip ortaya koyan İbn Fûrek de "nübüvvet görüşü"⁵⁷ dolayısıyla devrinde şiddetli tepkiye maruz kalmış, bu yüzden Sünnilik içerisinde güçlü bir konuma ulaşamamıştır. Kitaplarının çoğunun günümüze ulaşmamış olması ve şöhret bakımından çağdaşı Bakılânî'nin gerisinde kalması da bu yargıyı güçlendirmektedir. İkinci bir ihtimal de, Mu'tezilî bir düşünce olan "atomculuk" un, Sünnî mezhepler içerisinde yer edinmesinin zorluğu nedeniyle zamana ve şartların oluşmasına ihtiyaç duyulmasıdır.⁵⁸ Denilebilir ki, Bakılânî, bu zorluğu aşmada, ortamı ve şartları oluşturmada ve Sünnilik içinde bu görüşün meşruiyet kazanmasında başarılı olmuş ve bu alanda önemli rol oynamış ilk otoritedir.

⁵⁴ bk. İbn Haldun, Mukaddime, trc. Kadir Zakiri Ugan, İstanbul 1986, II, 536; İzmirli İsmail Hakkı, "Ebû Bekir Bakılânî", *Daru'l-Fünûn İlahiyat Fak. Mec.* İstanbul Haziran 1926, s. 146, 150; Halim Sabit şibay, "Bâkılânî", *İA*, II, 255-256.) R.J. Mccarthy, İbn Haldun ve Mcdonald'ın yakarıda geçen atomculuğu ilk ortaya atan şahıs olduğu fikirlerine ihtiyatla yaklaşır. (bk. "Al-Bâkılânî" *İA* New Edition, I, s. 958-959.); ayr.bk. şerafeddin Gölçük, *Bakılânî ve İnsanın Fiilleri*, İstanbul 1979, s. 33-35; M.Said Yazıcıoğlu, *Kelam Ders Notları*, Ankara 1987, s. 93; şaban Ali Düzgün, *Nesefti ve İslam Filozoflarına göre Allah-Alem İlişkisi*, Ankara 1998, s. 95.

⁵⁵ bk. İbn Fûrek, *Mücerred Makâlâti'l-Eş'arî*, Beyrut 1987, s. 202-215.

⁵⁶ İbn Fûrek, *Kitabü'l-hudûd fi'l-usûl*, Beyrut 1999, s. 86-88.

⁵⁷ İbn Furek'in "Hz. Peygamberin peygamberliğinin ölümü ile bittiğini" iddia etmesi İslam dünyasında kendisine karşı tepki doğmasına neden olmuştur. (bk. Yusuf şevki Yavuz, *İslam Akaidinin Üç Şahsiyeti*, İstanbul 1989, s. 76-77.)

⁵⁸ Nitekim Sadece Sünniler değil Neccariyye, Haşimiyye, Dıriyye gibi bir çok Sünnî olmayan mezhebin yanı sıra Sünnî kelamın öncülerinden kabul edilen İbn Küllab'ın önderi olduğu Küllabiyye de atom fikrine karşı çıkıyordu. (bk. İzmirli, "Ebû Bekir Bakılânî, s. 150).

Onun Eş'arîliği sistematik düşünceye kavuşturmasını⁵⁹ da hesaba katarsak, atomculuğun Sünnî düşünce içerisinde kurumsallaşmasındaki rolünü kabul etmek gerekir.

Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin naklettiğine göre İslam coğrafyasında atomun neliği konusunda temel dört görüş vardır:

1. "Atom (cevher) kendi kendine kaim olandır veya her kendi kendine kaim olan atomdur", şeklindeki Hıristiyanların görüşü.

2. "Atom kendi kendine kaim olan ve zıtları kabul edendir" şeklinde felsefecilerin görüşü.

3. "Atom yaratıldığında araz (ilinek) taşıyandır" şeklindeki Mu'tezile'den Ebû Ali el-Cübbai'nin (ö. 303/915) görüşü.

4. "Atom arazları taşıyandır, ancak atom yaratıldığında arazın da birlikte yaratılması gerekmeyebilir" şeklindeki Mu'tezile'den Salihî'nin görüşü.⁶⁰

Atomculuğun Sünnî kelimeler içerisinde yerleşmesi ve kurumsallaşmasında rol oynayan Bâkılânî'nin görüşü, özellikle Cübbai'nin "atomların yaratıldığında arazlarla birlikte bulunması" görüşüne daha yakındır. Zira Salihî'nin "arazsız atom yaratılması"ni mümkün görmesi, araz olmaksızın da atomların olabileceği varsayımını gündeme getirir ki, bu, "atomlarla birlikte bulunan arazların gelip geçiciliğinden hareketle atomların sonradan olma (hâdis) varlıklar olduğu" şeklindeki kelimcilerin tezini zora sokar. Felsefecilerin ve Hıristiyanların görüşleri de, Allah'ı atom (cevher) kategorisine sokma sakıncasını taşıdığından, Sünnî inanç ile uzlaşması imkansızdır. Bâkılânî'nin Hıristiyanların "Tanrı'yı cevher (atom) kabul etmelerini" kabul edilemez bulması ve onları şiddetle eleştirmesi bundan kaynaklanmaktadır.⁶¹ Ebû Ali el-Cübbai'nin "atom arazlarla birlikte yaratılır" görüşü, hem Tanrı'yı cevher kategorisinin dışında tutmakta, hem de Tanrı'nın sonsuzluğunu (kıdem) kanıt için evrenin sonradanlığı (hudûs) ispatta büyük kolaylık sağlamaktadır.

Bâkılânî'nin çağdaşı olan İbn Fûrek (ö. 406/1015), Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin görüşlerini derlediği *Mücerred makâlâtî'l-Eş'arî* adlı eserinde, bölünemeyen en küçük parça olan atom (cevher-i ferd) konusunda detaylı bilgiler verir: Ona göre, atomlar (cüz), tek tek düşünüldüğünde yönlerinden (cihet) bahsedilemez, zira yönlerinden ya da diğer atomlara temas ettiği kenarlarından bahsetmek zihnen de olsa onları bölünebilir kabul etmeye götürür. Aynı şekilde hareket halindeki atom ile durağan haldeki atom arasındaki farktan da söz edilemez. Zaten ona göre atomlar tekdüze (mütecanis) olup aralarında farklılık yoktur.⁶² Bu bilgiden, evrendeki somut

⁵⁹ İzmirli İsmail Hakkı, "Ebu Bekir Bakılânî", s. 141; Bekir Topaloğlu, *Kelam İlmi*, s. 26; Şerafeddin Gölcük-Süleyman Toprak, *Kelam*, Konya 1988, s. 44.

⁶⁰ Eş'arî, *Makâlât*, s. 306-307.

⁶¹ Bâkılânî, *et-Temhîd*, s. 93-94.

⁶² İbn Fûrek, *Mücerred Makâlâtî'l-Eş'arî*, s. 203-211.

varlıkların en küçük yapı taşı kabul edilen atomların (cevher-i ferd), birbirlerinin aynı oldukları, aldıkları arazlarla farklılık kazandıkları, ancak bu farklılığın atomun özünden değil, ona dayanan veya onda oluşan (zuhur eden) arazlardan meydana geldiği sonucunu çıkarmak mümkündür. Kısaca söylemek gerekirse, kelam atomculuğunda atomlar (cüzler/cevher-i ferdler) tek tip olup, araz almakla çeşitli sıfatları kazanmaktadırlar.

Atomlar için, birbiriyle, arazlarla ve mekanla olmak üzere üç ilişkiden söz edilebilir. arazlarla ilişkisi onlara mahal teşkil etmesini, birbirleriyle ilişkisi cisme dönüşümlerini veya cismin oluşmasını, mekanla ilişkisi ise boşlukta dayanaksız durmayı bir uzamda (hayyiz) içinde durduklarını gösterir. Daha önce geçen “atomların uzamsız ve arazsız olamayacağı” bilgilerinden hareketle yukarıdaki üç ilişkinin bir atomda aynı anda, ya da sürekli olarak birlikte gerçekleştiğini söyleyebiliriz. Yani, bir atom diğer bir atomla birleşirken, aynı zamanda bir uzam içerisindedir ve bir araza mekan olmaktadır. Atomlar, özü itibariyle (bi zâtihî) sonlu varlıklardır. Zira birleşen, sonra yarıya, üçte bire, dörtte bire bölünerek, neticede bölünemeyen parça haline gelen bir varlığın sonlu olması aklen varılabilecek tek sonuçtur.⁶³ Ayrıca sürekli anlık arazlara mekan olması ve arazsız kalmaması kendi başına bağımsız bir varlığının olmadığına kanıttır. Buradan hareketle kelam düşüncesinde arazların atomlar üzerinde sürekli yaratıldıkları düşüncesi ortaya konmuştur. Bu da atomların, aşkın bir varlığın müdahalesi ile benzer şekilde yenilenmek (teceddüd-i emsal) suretiyle her an değiştikleri yani yaratıldıkları anlamına gelir. Zaten kelamcının temel amacı da, alemi her an müdahalesiyle kontrol altında tutan bu aşkın yaratıcı varlığı bu yolla ispattır. Diğer bir deyişle kelamcının temel amacı, her an değişen anlık araz ile ondan bağımsız olamayan atomun sürekli değişime maruz kaldığını, bu değişimin aslında sürekli yaratmanın bir sonucu olduğunu ispat etmek ve buradan hareketle de bir yaratıcının varlığına gitmektir. Bu yaratıcı da evreni her an kontrolü altında tutan, aşkın bir varlık olan Allah’tır.⁶⁴ İşte özellikle bu yönüyle kelam atomculuğu diğer atomcu görüşlerden ayrılır.

Sonuç

Görüldüğü gibi hemen tüm atomcu görüşler, atomların, evrenin yapı taşları olduğu hususunda görüş birliği içerisindedirler. Ancak “atomun ne oluşu” noktasında ayrılığa düşmektedirler. Sözgelimi, Yunan ve Hint atomculuğu, atomların sonsuzluğu ortak paydasında buluşurken⁶⁵, İslam inanç felsefesi diyebileceğimiz kelam düşüncesi içerisinde gelişen atomculuk, atomları hem başlangıç hem de sonuç itiba-

⁶³ a.e., s.s 202.

⁶⁴ Harpûtî, *Tenkîhu'l-kelâm*, İstanbul 1330, s. 68; Çağfer Karadaş, *Bâkullâni'ye Göre Allah ve Âlem Tasavvuru*, Bursa 2003, s. 57.

⁶⁵ Marx, a.g.e., s. 100.

riyle sonlu kabul etmekle onlardan ayrılır. Bu farklı eğilime gidişte, kişi ve grupların dünya görüşleri ve evren tasavvurları etkili olmaktadır. Örneğin yaratıcı Tanrı tasavvuruna sahip kelam düşüncesinin diğer düşüncelerde olduğu gibi, “sonsuz atom” fikrini kabul etmesi doğasına yani yaratıcı Tanrı düşüncesine aykırıdır. Bir diğer farklılık ise, Yunan atomcuğunun oluş ve bozuluşta (kevn ve fesad) dış müdahaleyi kabul etmeyen materyalist karakterine karşılık Hint ve İslam atomculuğunun Tanrı’nın etkisine açık, dinî karakterli bir atomculuğu savunuyor olmalarıdır. Hint atomculuğu içerisinde nispeten önemsiz bir yer işgal eden Caynizm atomculuğu materyalist karakteriyle Yunan atomculuğuna yaklaşırken, tabiatçı filozof Razi atomları tanrının iradesine bağlı ancak sonsuz saymakla Hint atomculuğuna yaklaşır.